

LINGVOKULTUROLOGIYA. FARIDA AFRO'Z IJODIDA TIL VA MADANIYAT MASALALARI

Topildiyeva Feruza Raximjonovna

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti "O'zbek
tilshunosligi" kafedrasida o'qituvchisi

E-mail: topildievaferuza@gmail.com

<https://www.doi.org/10.37547/ejsspc-v03-i02-p2-50>

ARTICLE INFO

Received: 09th February 2023

Accepted: 20th February 2023

Online: 21th February 2023

KEY WORDS

Lingvokulturologiya, Farida Afro'z she'riyatida leksika, til va madaniyat, so'z, zamonaviy lingvistika, tilning leksik tizimi, etnolingvistika, paremiologik fond, frazeologik birliklar, maqol, matal.

ABSTRACT

Ushbu maqolada lingvokulturologiya haqida, til va madaniyat tadqiqi masalalari to'grisida ma'lumot berilgan, Farida Afro'z she'riyati misolida yoritilgan. Bundan tashqari, ilmiy maqolada lingvokulturologik birliklar, muqobilsiz leksika haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Bugungi kunga qadar, umuman, tilshunoslikda so'zdan foydalanish, uni imkoniyatlar doirasida qo'llash, tinglovchiga yetkazib berish va yangiliklarni qabul qilishning turli usullari mavjud bo'lgan, ana shu usullardan tilshunoslikda keng foydalanilgan, ularning yangi turlari shakllangan va hozirgacha rivojlanib kelmoqda. Bu bevosita zamonaviy tilshunoslik bilan uzviy bog'liq. Odatda, muloqot xulqi, lingvokulturologiya, lingvistik ekspertiza, psixolingvistika kabi amaliy tilshunoslik sohalari bo'yicha qimmatli ma'lumotlar qo'lga kiritilmoqda. Dunyo miqyosida texnik taraqqiyot natijasida madaniyat va ma'naviyat go'zalligini saqlab qolish dolzarb masalaga aylanayotganligi, mazkur muammolar yechimi markazida inson, shaxsning nutq madaniyati, muloqot salohiyatini rivojlantirish turganligi, tilga ma'naviyatni yuksaltiruvchi vositalardan biri sifatida munosabatda bo'lish kuchayib borayotganligi bilanizoh beriladi. Dunyo tilshunosligida til va madaniyat hodisalarining shakllanish omili, etimologik manbai, ma'naviy guruhi, funksional jihati, milliy mental xususiyatlari bo'yicha keng qamrovli tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu ham madaniy muloqot vositasi sifatida inson va uning yoshi bilan bog'liq xususiyatlarini ijtimoiy, pragmatik, lingvomadaniy, leksikografik jihatdan chuqur o'rganishga imkoniyat yaratib berdi. Natijada so'z ma'nosining uslubiy nozikliklarini anglash, badiiy tasvirni yaratishdagi o'rnini ko'rsatish borasidagi fikrlar bugungi kun uchun ham ahamiyatini yo'qotmagan, aksincha, dolzarb masala bo'lib, bu lingvokulturologiya, til va madaniyat tadqiqi masalasi, tilshunoshlar e'tiborida turibdi. Asosiysi, har qanday ijodkorning asarida, qo'llagan leksikasida til va madaniyat tushunchalarini beqiyos o'rnini bor demoqchiman. Odatda, madaniyatshunoslik [kulturologiya] insonni ijtimoiy hayotdagi uning tabiati, jamiyat, etimologiya tarix, adabiyot, san'at va boshqa sohalarga ko'ra o'zini tadqiq etsa, tilshunoslik tilda olam lisoniy manzarasini mental modellar

ko'rinishida aks etadigan va qayd qilinadigan inson dunyoqarashini o'rganadi. Bundan maqsad ijodkor ko'zda tutilgan voqea hodisani tinglovchiga yetkazib berish jarayonida, so'z qo'llash mahorati bilan estetik jalb qilishga erishishda til va madaniyat masalalari uyg'unligiga e'tibor qaratadi. Shunday ekan, so'z ijodning asosi bo'lib so'z asal kabidir, so'z goh mehribon, malham, so'z goh og'u, dard... Demak, so'z zamirida chuqur badiiy ta'sir, mohiyat va mazmun yotadi. L.N.Tolstoy "Shunday so'z izlangki, u insonlarni birlashtirsin" degan ibratli fikrni bejizga aytmagan. Odatda to'g'ri so'zlash, fikrlash, turmushni anglash keng ma'noda madaniyat belgisi sanaladi. Shu bois, so'z qudrati, mohiyati, xususiyati va sahovatini anglamaydigan ijodkor bo'lmasa kerak, o'z ijodiy faoliyatida lingvokulturologiyaga murojaat etmagan...Lingvokulturologiya XX asrning 90-yillarida paydo bo'lgan, lotincha "lingua" – "til", "cultum" - "hurmat qilish", "ta'zim qilish"; yunoncha "ilm, fan" ma'nolarini anglatadi" [Shoira Usmanova, 2014:6]. Tilshunoslikda madaniyat va tilning o'zaro aloqasini, ta'sirini, tilda o'z aksini topgan xalq madaniyatining ko'rinishlarini tadqiq etadigan yangi soha sanaladi, zamonaviy tilshunoslikning markazida tilning leksik tizimidagi madaniyat shakllari; urf-odatlar, udumlar, bilan o'zaro munosabatdagi turli jarayonlar, ijod mahsuli ko'rinishlarida namoyon bo'ladi va o'ziga xos tarzda ifoda etiladi.

Bu esa ijodda til va madaniyat tushunchalarini uyg'unlashtirib qo'llash mahoratini shakllantiradi. Darhaqiqat, til – inson taqdirini shakllantiradi, uni ro'yobga chiqaradi tilning sofliqi, uning boyib borishini ta'minlaydi va qo'llanish iste'mol doirasini kengaytiradi, milliy o'zlikni anglash, sodda chapani so'zlardan obrazli tarzda samimiylik, yoki alamzadalikni beg'araz ifoda etadi, bu ijodkorning so'z qo'llashda lingvokulturologik mahorati sanaladi. Shirinsuxanlik, gapni topib va joyida gapirish olijanoblik alomatidir. Umuman olganda, insonda qalb ham, chexra ham, til ham dilbar bo'lmog'i kerak. Xalqimizda "O'ynab gapirsang ham o'ylab gapir" degan maqol bor. Bu dono fikr bizni doimo sergaklikka, ehtiyotkorlikka, so'z qo'llashda ma'no nozikliklariga e'tibor berishga yo'naltiradi, madaniyatli, ramziy, obrazli, metaforik ma'no kasb etgan va natijalari inson ongida umumlashtirilib, poetik, prozaik matnlarda frazeologizmlar, jargonlar, realiyalar, lakunalar sifatida ifoda etilgan til birliklaridan o'rinli foydalanishni taqozo etadi. Bunday muayyan lingvokulturologik birlik bir paytning o'zida bir qancha semiotik tizimlarga tegishli bo'lishi mumkin, ma'lum bir odat frazeologizmga, maqolga, matalga, realiyaga aylanishi mumkin. Umuman olganda, muqobilsiz leksika va lakunalar o'zbek madaniyatining belgilari hisoblanadi. Masalan: do'ppi, qiyiq, shokila, polov, dehqon, ya'ni do'ppisi tor kelmoq, do'ppisini osmonga otmoq, do'ppisi bor kabi muqobilsiz leksika va frazeologizmlarni boshqa tilga tarjima qilib berish emas, balki o'z ona tilisida chiroyli badiiy asoslash orqali yetkazib berishni taqozo etadi. Lingvokulturologiya V.N. Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologizm maktabi olimlari (Yu.S.Stepanov, V.V.Vorobyov, V.A.Maslova va boshqalar) tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlar asosida paydo bo'lgan. Lingvokulturologiya til tadqiqining yangi sohasi, muloqotda bo'lgan til, madaniyat va tilning o'zaro aloqasini tilda o'z aksini topgan xalq madaniyatining ko'rinishlarini tadqiq etadi. Lingvokulturologiya songgi o'n yilliklardan buyon o'rganilib rivojlanib kelmoqda Lingvokulturologiya o'z navbatida lingvistika, madaniyatshunoslik, etnopsixolingvistika, lingvomamlakatshunoslik, etnolingvistika va sotsiolingvistika bilan chambarchas bog'liq. XXI asr boshlariga kelib, lingvokulturologiya jahon tilshunosligidagi yetakchi yo'nalishga aylandi. U xalq madaniyatining barcha ko'rinishlarini: mif, afsona, urf-

odat, muomala, an'ana, udum, taomil, ramzlar va boshqalarni tadqiq etadi. Mazkur konseptlar madaniyatga taalluqli bo'lib, ular tilda maishiy taomil muomalasi shaklida ifodalanadi va mustahkamlanadi. Demak, V.N.Teliya; "Lingvokulturologiya insondagi, asosiy madaniy omilni tadqiq etadi, asosiy e'tibori tilda izohlanadigan madaniy dalillarga, madaniyat fenomeni bo'lgan inson to'g'risidagi antropologik paradigmaga xos bo'lgan yutuqlar majmuasidir" degan edi. [Телия В.Н.,1996:] Lingvokulturologiya, asosan, lisoniy birliklar, shaxs, til, madaniyat, qadriyatlarning semiotik gavidalantirish tizimi hisoblanadi. Lingvokulturologik birliklar muqobilsiz leksika, lakunalar, mifologiyalashtirilgan til birliklari, tilning parmiologik fondi, tilning frazeologik fondi, o'xshatishlar, ramz, tarixiy shaxslar, metaforalar va obrazlar tilning stilistik qatlami, nutqiy muomala, nutq etiketi, mualliflik realiyalarini o'z ichida tadqiq etadi. Har bir xalqning lingvokulturologik asosi mavjud bo'lgani kabi o'zbek xalqining ham o'ziga xos, o'zbek madaniyati belgilari mavjuddir. Masalan; atlas, shoyi, beqasam, belbog', patir, ko'mach, sumalak, qora qumg'on, cho'l kabi so'zlarda namoyon bo'ladi,deb aytish mumkin.

Shunday qilib, lingvokulturologiya jonli tilda har bir xalqning lingvomadaniy boyligi bo'lib, ular milliy dunyoqarash, dunyodagi hodisalarni milliy taqqoslash, o'xshatish, qiyoslash, o'ziga xos tarzda tarixiy asoslash, tilning paremiologik fondi va ulardan o'rinli foydalanish jarayonlarida shakllanib boraveradi. Lingvokulturologiyada eng muhimi, madaniy sema, madaniy fon, madaniy konsert, madaniy konnotatsiya bo'lib, ular madaniy informatsiyaning til birliklari vositasida ko'rsata olish jarayonidir. Lingvokulturologiyada nutq etiketi ham muhim. Bu muloqot jarayonida ijtimoiy va madaniy o'ziga xos nutqiy muomala qoidalari, nutq etiketi, ijtimoiy xudud, muloqotning milliy madaniy komponenti, xullas, lingvokulturologiya jonli kommunikativ jarayonlarni xalqning madaniyati va mentaliteti, ya'ni uning ongi, shuuri, ommaviy an'analari, milliy liboslari, urf-odatlar bilan bog'liq til ifodalarining qo'llanishini to'la tadqiq etadi. Bu har bir xalqda o'ziga xos tarzda talqin etiladi. Bugungi kunda o'zbek tilshunosligida lingvokulturologiya o'n yildan ziyodroq vaqt oralig'ida o'rganilib kelinyapti. Shu vaqt oralig'ida yaratilgan asarlar tiliga murojaat qilsak, til va madaniyat tadqiqi masalalari har bir ijodkor tomonidan o'ziga xos tarzda etnografiyasi, etnolingvistikasi, tug'ilgan joyi, an'analari asosida talqin etilgan ma'naviy qiyofani ko'rsatishini ko'rishimiz mumkin.

Bu esa inson ma'naviy qiyofasini ,uning tilida madaniy tarzda namoyon qilishdan iboratdir.. Aynan shuni lingvokulturologiya amalda tadqiq etadi. Lingvokulturologiya o'zbek tilshunosligi tarixida o'zining keng qamrovliligi, tematik rang-barangligi va yangiligi bilan boshqa til bo'limlaridan farqlanadi. Shundan kelib chiqib, til va madaniyat masalalarini o'rganishda sevimli iste'dodli shoirimiz Farida Afro'z ijodiga murojaat qilsak maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki uning she'riyati xalqona ifoda hayotiy mushohadalarga boyligi bilan ajralib turadi, zamonga hamnafasligi bilan, voqelikka munosabat bildirishida so'zlarning jimjimadorligiga emas, uyg'unligiga va mentalitetga, xalqning jonli tili, nutqiy faoliyatiga, frazeologik birliklarga, maqol va matallarga ijtimoiy turmush tarziga e'tibor qaratganida namoyon bo'ladi.. Masalan;

Men qo'rqaman, "do'stman" deganlar

Xilvatlarda ko'zim o'yadi.

Yana qaytib kelguningizcha

Ajdaholar yutib qo'yadi.

Ushbu misralarda Farida Afro'z frazeologizm va metaforadan o'rinli foydalangan, do'stman deganlar, ko'zim o'yadi, ajdaholar yutib qo'yadi kabi...

Bizni sog'inganga tilaymiz

to'zim

Va bir tong yelarmiz shabboda

bo'lib

Tomog'imda bo'zim, tirnoqda

bo'zim

Dardlar ham sitilgay bir kurtak

bo'lib.

Farida Afro'z she'riyatida ana shunday ifodalar o'z o'rnida asosli izohini topgan. Shoir, bu o'rinda; bir tong yelarmiz, shabboda bo'lib, tomog'imda bo'zim, tirnoqda bo'zim, dardlar ham sitilgay, bir kurtak bo'lib deydi.

E'tibor beraylik, Farida Afro'z oddiy so'zlarga murojaat etib, ularni bir-biriga bog'lagan holda poetik olamni paydo qiladi va uning ijodiy mahorati o'ziga xos tarzda izohlanadi, qo'llagan leksikasi orqali til va madaniyat masalalari asosli tarzda ifodalangan, deb o'ylayman.

Endi kelma men yig'lab bo'ldim

Ko'z yoshlarim bir daryo bo'ldi

Bu daryodan o'tolmaysan sen

Gunohlaring bir dunyo bo'ldi

Endi ko'ndim, qaytmayman aslo

Men yashayman mag'rur egmay bosh

Eslamayman, unutmog'im rost

Zamin to'xtab so'nguncha quyosh.

Farida Afro'zning "Endi kelma" she'rida lingvokulturologiya oddiy leksika orqali poetik tarzda lirik qahramon alamini "ko'z yoshlarim bir daryo bo'ldi", "bu daryodan o'tolmaysan, sen", "gunohlaring bir dunyo bo'ldi", "yashayman", "mag'rur, egmay bosh", "eslamayman", "zamin to'xtab, so'nguncha quyosh" kabi so'zlar orqali xalqimiz diliga yaqin ifodalar; so'z, mualliflik realiyalari, bilan badiiy asoslangan. Har bir oddiy iboralar qalbga to'g'ri kirib bora oladiganday tuyuladi va kitobxonda estetik zavq, g'urur hissini uyg'otadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsam, lingvokulturologiya o'zbek tilshunosligida hamon yangi, dolzarb mavzu bo'lib, ijodkorlarning asarlari tili leksikasini o'rganish jarayonida, keng tadqiq va tahlil qilinmoqda. Bu esa davrimiz yoshlarini tilimizga, tariximizga, xalqimizning etnik madaniyatiga, til va madaniyat tadqiqi masalalariga e'tiborli bo'lishga chorlaydi. Lingvokulturologiya, til va madaniyat tadqiqi masalalari har bir ijodkor tilida o'ziga xos tarzda o'z ifodasini topgan. Shunday ekan, Farida Afro'z she'riyatida til va madaniyat masalalari tilimizda mavjud bo'lgan leksika orqali mualliflik realiyalari asosida shoirona mohirlik bilan yoritilgan.

Sharaf, olqishlar, unvon mukofot,

Kimlardir sen uchun bo'lgandir fido

Har qilmish sababi o'zingsan, o'zing,

Kimsan, bugun

Sen,

Shohmisan, gado

Shoira Farida Afro'zning ushbu misralari yuqorida ta'kidlaganimizdek, o'ziga xos tarzda oddiy leksikani takror qo'llashi [o'zingsan o'zing], yoki antiteza shaklida ifodalashi [shohmisan, gado], lingvokulturologik xususiyatlarni mohirlik bilan ifodalaganini ko'rsatadi. Bu esa shoira Farida Afro'zning jadal suratlarda rivojlanayotgan yangi zamonaviy yo'nalishlardan biri lingvokulturologiya yo'nalishiga qo'shgan munosib hissasi, lingvokulturologik omillarni asoslashda bir manba sifatida o'rganishga chorlaydi.

References:

1. Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М., 2001.
2. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: Становление антропологической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – 2001.
3. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. –М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996.
4. Usmanova Sh. “Lingvokulturologiya”, 2014.
5. Farida Afro'z. O'sha kun bugundir, 1-jild, 2013.